

що в окремих відділах була недостатня організація і контроль перевірки термінів виконання звернень громадян, не приділялося відповідної уваги удосконаленню форм і методів роботи з листами, недосконало аналізувалися звернення громадян у вищі органи, допускалося формальне ставлення і тяганина у цій важливій роботі [18, 2].

Отже, впродовж досліджуваного періоду житлово-побутові умови мешканців Поділля характеризувалися певною нестабільністю. Починаючи з другої половини 1960-х рр., відбувся спад житлового будівництва, хоч і поліпшилася його якість. Проте забезпечення житлом пільгової категорії населення в ці роки не було вирішено. Починаючи з кінця 1960 – початку 1970-х рр., житлова проблема загострилася – відчутно зменшилася чисельність осіб, котрі забезпечувалися житлом державою. В першій половині 1980-х рр. відбулося зростання житлового фонду за рахунок збільшення фінансування житлового будівництва за кошти державного та місцевого бюджетів, розгортанням системи кооперативного будівництва.

1. Бацук В. Для сільських новобудов / В. Бацук // Сільські вісті. – 1985. – 1 березня.
2. Будувати швидко, якісно // Вінницька правда. – 1978. – 26 жовтня.
3. Будівельна програма. Радянське Поділля. – 1984. – 29 червня.
4. Будівельна програма області на 1982 рік. Радянське Поділля. – 1982. – 24 січня.
5. Братунь М. Будівництву – масштаби п'ятирічки / М. Братунь // Радянське Поділля. – 1969. – 31 травня.
6. Десять найважливіших будов – під контроль громадськості. Радянське Поділля. – 1975. – 22 лютого.
7. Жовнір Л. Ф., Гуменюк В. Г. Соціальна перебудова сіл Вінниччини в одинадцятій п'ятирічці // Тези доповідей третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. (4 вересня 1985 року). – Вінниця, 1985. – С. 38.
8. Капитальное строительство в Украинской ССР / Под ред. Г.К. Злобина. – С. 125-126.
9. Криворучко Л. Висоти сільських будівельників / Л. Криворучко // Вінницька правда. – 1971. – 16 березня.
10. Крикливий В. Будувати швидко, економічно / В. Крикливий // Радянське Поділля. – 1978. – 13 січня.
11. Крикливий В. Успішно завершити будівельний рік / В. Крикливий // Радянське Поділля. – 1973. – 11 липня.
12. Крикливий В. Будівництву увагу / В. Крикливий // Радянське Поділля. – 1970. – 24 жовтня.
13. Крикливий В. Капітальне будівництво / В. Крикливий // Радянське Поділля. – 1968. – 31 липня.
14. Отрошко В. Строительство на селе // Коммунист Украины. – 1968. – № 1. – С. 25-26.
15. Палійчук Л. Жителям села – добротні будови / Л. Палійчук // Сільські новини. – 1984. – 4 серпня.
16. Покращити будівництво на селі. // Вінницька правда. – 1983. – 16 грудня.
17. Панченко П. П. Становище українського села (60 – 80-ті рр.) / П. П. Панченко // Укр. іст. журн. – 1989. – №8. – С. 13–14.
18. Старинець І. Будівництво на селі / І. Старинець // Колгоспна зоря. – 1981. – 10 лютого.
19. Стебновська Г. Селу – сучасне житло / Г. Стебновська // Вінницька правда. – 1985. – 11 серпня.
20. Стедовий Е.М. Будови Хмельниччини. / Е.М. Стедовий // Радянське Поділля. – 1984. – 31 січня.
21. Темний В. Ф. Оновлення подільського села – Одеса: Маяк, 1983 – 120 с.
22. Трачук В. Підвищувати темпи будівництва / В. Трачук // Радянське Поділля. – 1982. – 16 січня.
23. Хмельниччина на будові. Радянське Поділля. – 1981. – 10 січня.

Н.Р. Романець

РОЗКУРКУЛЕННЯ ЗА ТРЕТЬОЮ КАТЕГОРІЄЮ

Досліджено репресивні заходи влади, спрямовані проти куркулів третьої категорії, що здійснювалися в українському селі під час суцільної колективізації протягом 1930 – 1931 рр. На основі аналізу архівних документів, що вперше введено до наукового обігу, висвітлено формування куркульських висілок. Показано, що куркульські висілки стали своєрідними селянськими резерваціями з непридатними для життя умовами.

Ключові слова: куркуль, розкуркулення, висілки.

The article is devoted to investigation of repressive policy of soviet power against the «kulaks by the third category» in the Ukrainian village during the complete collectivization in 1930-1931. Based on the analysis of new archival documents, the author defines the process of forming of kulak settlements. It is shown that the kulak settlements were a kind of peasant reservation of uninhabitable conditions.

Key words: kulaks, settlements, dekulakization, peasants, power.

У сучасному українському історіографічному просторі тема сталінського терору проти селянства 1920 – 1930 рр. належить до розряду тих, актуальність яких визначається не лише суто науковим, але й суспільно-політичним інтересом. Об'єктивне дослідження характеру, масштабів репресивних дій влади, встановлення їхніх соціально-економічних та морально-психологічних наслідків створює передумови для осягнення причин наявних соціальних протиріч та конфліктів, а відтак, виступає важливим підґрунтям для громадянського примирення в Україні, налагодження «мирного діалогу» з минулим.

Останніми роками вітчизняні та зарубіжні науковці докладають значних зусиль для вивчення репресивної складової суцільної колективізації, приділяючи особливу увагу проблемі розкуркулення. Помітним внеском у висвітлення цієї теми стали праці В. Васильєва [1], С. Кульчицького [2], М. Івницького [3]. Проте і нині залишається чимало аспектів, які потребують подальшого дослідження. Серед них – розкуркулення за так звану третьою категорією. Незважаючи на те що формування селянських висілок детально охарактеризовано у монографії Є. Шаталіної [4], залучення до наукового обігу документів із розсекречених фондів архівів дозволяє висвітлити нові компоненти репресивних заходів, спрямованих проти найчисельнішої категорії куркульства, що і є метою пропонованої наукової розвідки.

Загальновідомо, що поділ селян на три групи куркулів був здійснений постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. Згідно з цією класифікацією, до куркулів третьої категорії зарахували тих, хто не належав до «глитайського активу», «найзаможніших глитаїв і напівпоміщиків». Їх дозволялося залишити на території району, розселивши на нових, відведених для них за межами колективних господарств ділянках [5, 147].

Оскільки постанова не регламентувала порядок утворення куркульських висілок, урегулюванням цього питання переймалася республіканська влада. У рішенні ЦК КП(б)У від 2 лютого 1930 р. вказувалося, що куркульські висілки мали складатися з 10–20 сімей, а керувати ними повинні були спеціальні комітети (трійки) або уповноважені, призначені

райвиконкомами й затверджені окрвиконкомами. Виселенням залишали засоби виробництва в розмірі, мінімально необхідному для ведення господарства, установлювали певні виробничі завдання та зобов'язання щодо здачі товарної продукції державним і кооперативним органам [5, 148].

Порядок наділення куркулів третьої категорії землею конкретизували директиви Наркомзему УСРР, підготовлені в лютому й березні 1930 р. Куркульські висілки мали організовуватися на відокремлених ділянках найвіддаленіших і найбільш незручних для сільськогосподарського використання земель, щоб у майбутньому вони не заважали проведенню землевпорядкування МТС, радгоспів і колгоспів [6, 247]. Місцева влада, зокрема Дніпропетровський окрвиконком, прагнути не допустити чергових селянських виступів, рекомендувала відводити ділянки поблизу сільрад, «сталих у політичному плані». Списки куркульських господарств третьої категорії, що підлягали розселенню всередині району, райвиконком готували в умовах абсолютної секретності – виносити ці питання на обговорення сільрад, КНС, інших сільських і районних організацій категорично заборонялося. Проведення розселення дозволялося лише зі спеціальної санкції окрвиконкому [7, 68]. Крім того, директива РНК УСРР від 23 жовтня 1930 р. заборонила розташовувати куркульські висілки навколо лісів, залізниць, великих ґрунтових шляхів. Селянські господарства на висілках наділялися землею за мінімальними споживчими нормами на рівні 50 % від середньої норми забезпечення землею селянства кожного конкретного села. Дозволялося взагалі не відводити землю тим куркульським господарствам, майно й земля яких конфіскувалися «за злісне невиконання хлібозаготівель та за зрив чергових посівкампаній» [8, 22]. Населення куркульських висілок було позбавлене виборчих прав, самоврядування й управлялося уповноваженими.

На початку 1930 р. партійно-державне керівництво республіки зосередило основну увагу на депортації куркулів першої та другої категорій, тому розселення за третьою категорією було фактично зірваним. За інформацією ЦК КП(б)У, навесні 1930 р. переселення куркулів третьої категорії здійснило небагато районів. Наприклад, у Лозівському районі для розселення 79 куркульських господарств нарізано 5 земельних ділянок. На одне куркульське господарство припадало 2,5–3 га. Проте більшість куркулів відмовилися переселятися на виділені землі й узагалі виїхали за межі району, унаслідок чого там залишилося лише одне господарство [8, 6–7]. Як визнавало ДПУ УСРР, часто причиною відмов від переселення та втеч було те, що куркулям виділяли «абсолютно непридатні для сівби землі без води поблизу та інших елементарних умов для ведення господарства» [9, 72].

Кампанія з переселення куркулів третьої категорії стала додатковим чинником зростання соціальної напруги в українському селі. Оскільки навіть серед розкуркулених за першою й другою категоріями значну частину становили вихідці із середняцьких і бідняцьких верств, яких зараховували до куркулів не за соціальним станом, а за «ідеологією», можна припустити, що до третьої категорії потрапляли переважно незаможні верстви селянства. Допущена владою несправедливість провокувала опір

селянського середовища і розселення куркулів третьої категорії супроводжувалося масовими «волинками», основними учасниками яких були жінки. Приміром, 6 травня 1930 р. 30 жінок-козачок зірвали «внутрішньорайонне» переселення трьох куркульських родин у Нижньо-Платинській сільраді Лугано-Станічного району Луганського округу. Щоб не допустити нового переселення, селянки протягом кількох днів чергували вночі біля куркульських садіб, озброївшись палицями й рогаками. У с. Розумівка Запорізького округу «волинка» за участю 300–400 селянок тривала протягом 23–26 травня 1930 р. Учасники виступу наполягали, що господарства, намічені до виселення, не були куркульськими. Бунтівниць навіть підтримали члени сільради, які вказали на відсутність рішення загальних зборів про виселення [10, 193].

Масові виступи селян і нездатність місцевої влади організувати розселення куркулів третьої категорії примусили центр пригальмувати цей процес. 30 березня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, згідно з якою розселення куркулів третьої категорії припинялося на час посівної кампанії. Таких селян заборонялося приймати до колгоспів, але їм надавалася можливість користуватись у цьому селі землею, відведеною сільрадою або райвиконкомом [11, 191].

Однак і після закінчення весняної сівби в партійно-радянського керівництва республіки, зайнятого проведенням нових політгоспкампаній, не вистачило часу й ресурсів на вирішення проблеми куркулів третьої категорії. Тому Політбюро ЦК КП(б)У рішенням від 4 червня 1930 р. відтермінувало їхнє розселення до закінчення жнив, а окружкомом рекомендували зосередити увагу на «підготовчій роботі» [12, 118]. У середині липня ЦК КП(б)У знову націлив місцеві партійні комітети на проведення підготовчих робіт щодо «виселення куркулів на спеціальні висілки» [11, 120].

21 серпня 1930 р. Політбюро ЦК КП(б)У нарешті визначилося з долею розкуркулених за третьою категорією, ухваливши рішення організувати їхнє переселення на висілки «до закінчення осіннього засіву» [13, 53]. Іншою постановою від 13 листопада 1930 р. Політбюро дозволило застосовувати репресивні заходи, аж до вислання, до куркулів, «які зривають переселення на висілки й самовільно повертаються в села» [13, 131]. Проте й осіння кампанія з утворення куркульських висілок була фактично зірвана через адміністративно-територіальну реформу – перехід на двоступеневу систему управління, внаслідок якої місцеві органи влади, що мали контролювати цей процес, перебували в стані реорганізації.

Узимку 1930–1931 рр. розселення куркулів третьої категорії зовсім припинили, оскільки в більшості випадків відведені для облаштування куркульських селищ ділянки не були пристосовані для життя. Скажімо, у Біловодському й Костянтинівському районах такі землі відвели в безводних місцевостях, іноді куркульські сім'ї вивозили просто в голий степ (Війтовецький район) [14, 96 Зв.]. У деяких регіонах України райпарткоми, щоб не витрачати час на нарізку землі, переселяли бідноту з хуторів до куркульських господарств, а куркулів на хутори. Так, у Костянтинівському районі 131 куркульське

господарство переселили на хутори Модестівка, Миколаївка, Попасна, де раніше проживало 80 бідняцьких господарств. Політичне керівництво республіки було занепокоєне такою методикою організації висілків, оскільки куркулів переселяли «на готові господарства, будинки, землю, що за своєю якістю були не гіршими за відібрані» [8, 9].

Загалом до початку лютого 1931 р. куркульські висілки організували в 60 районах республіки з 218, ще в 17 районах для куркульських селищ виділили ділянки землі, але не змогли організувати переселення. До 342 куркульських висілків переселили 8 561 сім'ю. Умови проживання в більшості таких поселень були просто жахливими. Так, у 12 районах розкуркулених розмістили в тимчасових, непридатних для проживання куренях, у 13 районах — у землянках; до того ж селяни не отримали обіцяних реманенту, фуражу, насіння, худоби, що унеможливило обробку виділеної землі. Не дивно, що з початком холодів розкуркулени за третьою категорією почали масово повертатися до своїх сіл, вербувалися на новобудови (Донбас, Криворіжжя, Дніпробуд) або зовсім залишали межі республіки. Утечам сприяло й те, що більшість висілків не мали комендантів або уповноважених райвиконкомів, які здійснювали б нагляд за розкуркуленими. Відтак, до початку лютого 1931 р. через утечу 4 227 сімей у республіці «самоліквідувалися» 245 куркульських поселень. Керівництво ОДПУ повідомляло, що іноді з розкуркулених цієї категорії формувалися групи так званих «бродячих куркулів» з дружинами, дітьми, часто напіводягненими, які переходили з району до району, вели антирадянську агітацію, поповнювали кримінальні й політичні бандитські угруповання, брали участь у масових акціях [15, 216].

Відповідно влади на масові втечі куркулів із висілків стала постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 11 лютого 1931 р., яка зобов'язала Головне управління міліції при РНК взяти на облік висілки розкуркулених і забезпечити постійний нагляд за ними [16, 62]. Результатом двомісячної роботи місцевих органів міліції стало встановлення на 1 квітня 1931 р. нагляду за куркульськими селищами в 30 районах республіки, де нараховувалось 2 436 господарств з 9 740 мешканцями; ще в 47 районах облік тривав. Головне управління РС міліції УСРР також розробило спеціальну інструкцію, яка визначила порядок управління куркульськими селищами. Агентурний нагляд за куркульськими поселеннями здійснювали місцеві органи ДПУ [14, 98].

Чергове переселення куркулів на висілки провели навесні 1931 р. Аналіз документів дозволяє висновувати, що основними жертвами цієї переселенської кампанії стали так звані твердоздавці, майно яких конфіскували за невиконання «завдань із господарських кампаній». Твердоздавці за своїм соціальним станом належали не до заможних селян, а до середняків і навіть бідняків, оскільки під час заготівель 1930 р. тверді завдання досить часто отримували селяни, які вийшли з колгоспів. Частина твердоздавців, які особливо злісно саботували хлібозаготівлі й чинили опір заготівельникам, на той час перебували під арештом при сільрадах і райвиконкомах, очікуючи вислання на Північ. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 15 березня

1931 р. замінила цій категорії куркулів депортацію на Північ розселенням на висілки в межах району [8, 24].

Іншу категорію виселених становили так звані «колишні», які не мали жодного відношення до кампанії з ліквідації куркульства як класу: у минулому поліцаї, поміщики, білогвардійці, дружини колишніх шахтовласників і поміщиків. При визначенні підстав для виселення місцеві органи влади використовували такі характеристики: «ярий алкоголік», «дружина агітує проти радвлади», «живе відлюдьком», «організатор зриву диспуту на релігійну тему» тощо [8, 32]. Отже, є всі підстави стверджувати, що під гаслом виселення куркулів третьої категорії фактично в окремих районах республіки здійснювалася зачистка сіл від «класово ворожих» і потенційно неояльних елементів. Загалом, за даними ОДПУ, на 5 березня 1932 р. в УСРР існувало 277 поселень куркулів третьої категорії, в яких проживало 4 757 сімей чисельністю 20 306 осіб [17, 56].

Новий етап у формуванні куркульських висілків був пов'язаний з «очищенням районів Полісся від куркульських елементів». Згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 29 березня 1932 р., п'ять тисяч куркульських сімей планувалося переселити у спеціальні куркульські поселення на лівому березі Дніпра, щоб використати їхніх працездатних мешканців переважно для розробки кам'яних і глиняних кар'єрів регіону [18, 80]. Зауважимо, що для республіканської влади розкуркулени за третьою категорією стали резервною й практично безкоштовною робочою силою, використовуваною в разі потреби. Зокрема, рішення політбюро ЦК КП(б)У від 22 липня 1930 р. уможливило залучення куркулів до збирання врожаю. Знову питання примусового притягнення до роботи таких розкуркулених постало на порядку денному політичного керівництва республіки в листопаді 1930 р., коли було санкціоноване залучення куркулів до виробничого процесу в разі «гострої нестачі робісиль» й терміном не більше одного місяця [13, 131].

Остаточну проблему використання робочої й тяглової сили розкуркулених за третьою категорією селян на різних роботах урегулювала інструкція Наркомату праці УСРР, затверджена в лютому 1931 р. Вона дозволила «притягати до обов'язкової праці ... на загальнокорисних роботах у народному господарстві та на будівництві» і самих розкуркулених, і членів їхніх родин: чоловіків 18–50 років, жінок 18–40 років включно. І хоча тривалість примусових робіт обмежувалася одним місяцем, у разі потреби дозволялося залучати розкуркулених до обов'язкової праці декілька разів протягом року [8, 14].

Таким чином, формування куркульських висілків засвідчило неготовність владних структур до проведення цієї масштабної репресивної акції, звідси тривалість самого переселення, а також хаос і безладдя, які тривали під час його проведення. Важливу роль відіграла й відсутність чітких критеріїв, за якими селяни мали зараховувати до третьої категорії куркулів, що відкривало широкі можливості для зловживань можновладців. Самі ж куркульські висілки стали своєрідними резерваціями з непридатними для життя умовами, що і стало причиною масових утеч переселенців. Ті селяни, які залишилися в них, перетворилися для місцевої влади на безкоштовну

робочу силу, використовувану в разі потреби в народному господарстві республіки.

1. Васильєв В. *Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство* / В. Васильєв // *Колективізація і селянський отір на Україні (листопад 1929-березень 1930 рр.)* / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця: ЛОГОС, 1997. – С. 70-94.
2. Кульчицький С. В. *Ціна великого перелому* / С. В. Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 431 с.
3. Івницький Н. А. *Репресивная политика советской власти в деревне (1928-1933 гг.)* / Н. А. Івницький. – М.: РАН. *Институт российской истории, Университет г. Торонто*, 2000. – 350 с.
4. Шаталіна Є. П. *Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928-1932 рр.)* / Є. П. Шаталіна. – К.: *Институт історії України*, 1997. – 68 с.
5. Васильєв В. *Колективізація і селянський отір на Україні (листопад 1929-березень 1930 рр.)* / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця: ЛОГОС, 1997. – 536 с.
6. *Колективізація і голод на Україні, 1929-1933/ АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред. С. В. Кульчицький.* – К.: *Наук. думка*, 1992. – 736 с.
7. *Розкуркулєння, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 – 1933 роки): [Зб. документів] / Упор.: Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська [та ін.].* – Дніпропетровськ: *Герда*, 2008. – 498 с.
8. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України).* – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4277.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3188.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3191.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3142.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 184.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 185.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4543.
15. *Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т./ Т. 3. 1930-1934 гг. Кн. 1. 1930-1931 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова.* – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 864 с.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 204.
17. *Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т./ Т. 3. 1930-1934 гг. Кн. 2. 1932-1934 гг. / Под ред. А. Береловича, [В. Данилова].* – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 840 с.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 17.

В.Я. Романченко

НЕЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРЕСТЬЯНСТВА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД АГРАРНОЙ ИСТОРИИ (КРАТКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК)

В статье дается краткий исторический анализ основных этапов развития неземледельческой деятельности крестьянства в советский период аграрной истории, особенностей данного развития.

Ключевые слова: неземледельческая деятельность, крестьянство, отходничество, промыслы, село.

The article gives a brief historical analysis of the main stages in the development of nonagricultural activities of the peasantry in the Soviet period, agrarian history, peculiarities of this development.

Key words: nonagricultural activities, the peasantry, seasonal work, crafts, village.

Уже в самом понятии «неземледельческая деятельность крестьянства» содержится основной предмет анализа данной статьи: деятельность крестьянства, не связанная с трудом на земле и сельскохозяйственным производством, основанном на этом труде. Такие виды деятельности существовали в среде славянских племен еще в дофеодальную эпоху (бортничество, рыболовство, охота и т.п.). На протяжении всего периода становления феодального государства у восточных славян неземледельческая деятельность являлась важным источником существования крестьянских семей, существенно дополнявшим их доходы от традиционных видов сельскохозяйственного труда. Однако применение в хозяйстве примитивной агротехники, его натуральный характер почти не оставляли крестьянству на ранних этапах развития феодальных отношений возможностей для иных форм деятельности, кроме той, что была связана с земледелием и животноводством.

Только со второй половины XVII в. под воздействием таких факторов, как совершенствование орудий и усиление специализации труда, внедрение в агроэкономику товарно-денежных отношений и новых технологий, появление рынка рабочей силы происходит заметное расширение сферы неземледельческой деятельности крестьянства.

В этот период в ней достаточно отчетливо выделяются два основных направления. Первое развивалось по пути расширения кустарного производства на селе, второе в виде отхожих промыслов. К началу XVIII в. именно второе направление приобретает основной характер и развивается все более опережающими темпами.

В пореформенный период под воздействием реформирования деревни, ускорения развития капиталистических отношений в городе и деревне, а также средств коммуникации происходит расширение масштабов и видов отходничества, а для многих крестьян неземледельческая деятельность становится основным средством существования [1].

О темпах роста отходничества в данный период свидетельствуют конкретные показатели по отдельным регионам. Так, в Псковской губернии оно выросло почти в 4 раза, все больше вовлекая в свою орбиту не только мужчин, но и женщин. Чаще всего крестьян гнала на заработки нужда, вызванная увеличивавшимся малоземельем, высокими арендными ценами на землю, неурожаем и падением цен на продукты земледелия [2, 147].

Столыпинская аграрная реформа стала новым шагом к освобождению крестьян от общинной зависимости и расширению их возможностей самостоятельно определять сферу приложения своего труда. Данное обстоятельство, а так же новый промышленный подъем, начавшийся в предвоенные годы, обусловили дальнейший рост неземледельческой деятельности крестьянства, выразившейся, в частности, в долгосрочном (на год и более) отходничестве. Эта тенденция с некоторыми колебаниями продолжала развиваться вплоть до революции 1917 г., приобретая к началу нового этапа российской истории устойчивый характер.

Первая мировая и последовавшая за ней гражданская войны стали переломными в истории неземледельческой деятельности крестьянства. Голод,